

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و دوم، شماره هشتاد و هشتم

زمستان ۱۴۰۰

نقد و بررسی گزارش سبط بن جوزی درباره امام حسن عسکری علیه السلام با تأکید بر دو کتاب مرآة الزمان و تذکرة الخواص

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۷

تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۰۱/۲۰

حمیدرضا مطهری^۱

رضی بیات^۲

سبط بن جوزی، از جمله تاریخ نگاران اهل سنت است که به زندگی امامان علیهم السلام توجه کرده است. گزارش او از زندگی امام حسن عسکری علیه السلام، برخلاف دیگر امامان، به دلایل مختلف از جمله کمبود گزاره های تاریخی اندک است. البته شاید برخی مسائل مانند جایگاه خاندانی و نیز اندیشه های مذهبی، در ارائه مطالب او تأثیر داشته است.

این پژوهش، بر آن است تا نگاهی نقادانه به گزارش سبط بن جوزی از زندگانی امام عسکری علیه السلام داشته و با کشف مصادر سبط، و بررسی سندی و دلالی و محتوایی آنها، به این پرسش پاسخ دهد که وی به کدام گزارش ها توجه بیشتری داشته و آنها را چگونه در آثار خود آورده است؟

نتیجه بررسی نشان می دهد که وی در بازتاب اطلاعات مربوط به امام حسن عسکری علیه السلام، از وصف همراه با شیوه اختصار و گزینش بدون تحلیل

۱. دانشیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قم: (h.motahari@isca.ac.ir).

۲. دانشجوی دکتری تاریخ تشیع دانشگاه ادیان و مذاهب قم، نویسنده مسئول: (razybayat@gmail.com).

بهره برده است؛ به این معنا که ابتدا به نام و نسب امام، و سپس به تاریخ و مکان ولادت و نیز تاریخ و مکان وفات آن حضرت، مدت عمر و همچنین نام مادر ایشان پرداخته و پس از آن، به اختصار و در حد اشاره، فضیلت حضرت را یادآوری نموده است. روایت حدیث، دیگر موضوعی است که سبط توجه اندکی بدان داشته و نمونه‌ای از مسانید امام را نقل کرده است.

کلیدواژگان: امام حسن عسکری علیه السلام، سبط‌بن‌جوزی، مرآة‌الزمان، تذکرة‌الخواص، شیعه در آثار اهل سنت.

مقدمه

در حوزه مطالعات تاریخی، به‌ویژه تاریخ اهل بیت علیهم السلام، توجه به نقد و بررسی گزارش‌های تاریخی از اهمیت بالایی برخوردار است. در این مسیر، ارکان گزارش، به‌خصوص گزارش‌کننده و اصل و موضوع گزارش نیز دارای اهمیت هستند.

سبط‌بن‌جوزی (م. ۵۴۴ق)، با نگارش آثار تاریخی مهمی چون *تذکرة‌الخواص* و *مرآة‌الزمان* در کانون توجه مطالعات در حوزه تاریخ اسلام قرار گرفته است. از این رو، اگرچه رتبه زمانی او متعلق به قرن ۶ و ۷ هجری است، اما در بررسی گزارش‌های تاریخی، کمیت و کیفیت گزارش‌های او درخور توجه و تحلیل است؛ چنان‌که او در زمره معدود افرادی از عالمان اهل سنت است که در سده‌های میانی اقدام به نگارش مجموعه‌ای جداگانه در موضوع اهل بیت علیهم السلام نموده است.

از آنجاکه موضوع موردنظر این پژوهش، نقد و بررسی گزارش سبط‌بن‌جوزی درباره امام حسن عسکری علیه السلام است و تنها در دو کتاب *تذکرة‌الخواص* و *مرآة‌الزمان* اخبار و اطلاعاتی پیرامون امام یازدهم شیعیان یافت می‌شود، از این رو، گزارش‌های این دو کتاب مورد توجه قرار گرفته است. گفتنی است که آثار متعددی به معرفی و نقد آثار سبط‌بن‌جوزی پرداخته‌اند؛ اما این موضوع به صورت ویژه مورد بررسی قرار نگرفته است.

یکی از این آثار، مقاله‌ای است با عنوان «معرفی و بررسی کتاب تذکرة الخواص» که منتشر شده است.^۱ نویسنده نگاهی کلی به این کتاب داشته و به طور طبیعی، نمی‌توانسته جزئیات شرح حال امام حسن عسکری علیه السلام را بررسی نماید. همین نویسنده در مقاله دیگر با عنوان «تحلیل و نقد شیوه و رویکرد تاریخ‌نگاری سبط‌بن جوزی در گزارش واقعه عاشورا بر اساس کتاب تذکرة الخواص»^۲ به شیوه تاریخ‌نگاری سبط‌بن جوزی درباره عاشورا پرداخته و ارتباطی به این نوشتار ندارد؛ اما شاید از جهت توجه به نقد بتوان آن را پیشینه به شمار آورد.

روش پژوهش

این پژوهش، درصدد است تا با توجه به اطلاعات موجود و با تأکید بر دو محور کمیت و کیفیت در گزارش سبط، ضمن دستیابی به روش اخذ گزارش‌ها از سوی وی، و با بهره‌گیری از دو روش فحص داده و تطبیق آنها بر منابع مورد نظر سبط، منابع تاریخ‌نگاری او را در این بخش شناسایی کند و سپس، با بررسی سندی و دلالتی اطلاعات موجود در گزارش، نقد خویش را سامان دهد.

تبارنامه و زیست‌نامه سبط‌بن جوزی

شمس‌الدین ابوالمظفر یوسف بن قزواغلی^۳ بن عبدالله ترکی عَونِی هُبَیری بغدادی حنفی، مشهور به سبط‌بن جوزی، در ۵۸۱ یا ۵۸۲ق در بغداد چشم به جهان گشود.^۴

۱. محسن رنجبر، «معرفی و بررسی کتاب تذکرة الخواص»، تاریخ اسلام در آیین پژوهش، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، ش ۲.

۲. همو، «تحلیل و نقد شیوه و رویکرد تاریخ‌نگاری سبط‌بن جوزی در گزارش واقعه عاشورا بر اساس کتاب تذکرة الخواص»، پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، دی ۱۳۹۷، ش ۱۰.

۳. قزواغلی یا قزواغلی، در ترکی به معنای سبط است که نوه دختری می‌باشد (دانشنامه بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۱۰۵۰).

۴. شمس‌الدین ذهبی، سیر اعلام نبلاء، ج ۲۳، ص ۲۹۷.

پدر او حسام‌الدین، آزاد کرده ابوالمظفر عون‌الدین یحیی بن هیبره (م. ۵۶۰ ق)، وزیر محمد بن مستظهر بالله، ملقب به مقتفی لأمرالله (م. ۵۵۵ ق) خلیفه عباسی^۱ و مادرش رابعه، دختر ابوالفرج عبدالرحمن بن جوزی، نگارنده کتاب *المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک* است^۲ و نظر به همین نسبت مادری است که شمس‌الدین یوسف، به سبط بن جوزی شهرت یافته است.

او که در خانواده‌ای علم‌دوست رشد یافت، از کودکی به دانش‌ورزی و دانش‌جویی روی آورد و در طول زندگی خویش، برای کسب دانش و تجربه، رنج سفر را به جان خرید و از هر کوی و برزنی، خوشه‌ای از آگاهی برچید.^۳ از این رو بود که او از جمله مورخان مشهور و خطیبان توانمند و واعظان خوش‌بیان آن روز شام گردید و آثارش از مهم‌ترین آثار درخور توجه به‌شمار آمد و تحسین برجستگی چون شهاب‌الدین مقدسی (م. ۶۶۵ ق)، ابن خلکان (م. ۶۸۱ ق)، قطب‌الدین یونینی (م. ۷۲۶ ق)، ذهبی (م. ۷۴۸ ق) و ابن کثیر (م. ۷۷۴ ق) را برانگیخت.^۴

تذکره الخواص

تذکره الخواص با سیاقی متفاوت از پیشینیان و اقران زمانی خویش، تاریخ، سیره و شرح حال دوازده امام، فرزندان، همسران و برخی از رهبران شیعه را در مجموعه‌ای واحد مورد بررسی قرار داده است. مؤلف در مقدمه چنین آورده است:

۱. یوسف بن تغری بردی، *النجوم الزاهرة فی ملوک مصر والقاهرة*، ج ۷، ص ۳۹.

۲. ابن کثیر، *البدایة والنهاية*، ج ۱۳، ص ۲۲۶.

۳. ر.ک: یوسف بن تغری بردی، *النجوم الزاهرة فی ملوک مصر والقاهرة*، ج ۷، ص ۳۹.

۴. ر.ک: قطب‌الدین یونینی، *ذیل مرآة الزمان*، ج ۱، ص ۳۹؛ شهاب‌الدین مقدسی، *ذیل الروضتین*،

ص ۱۹۵؛ ابن خلکان، *وفیات الأعیان*، ج ۳، ص ۱۴۲؛ ذهبی، *سیر اعلام نبلاء*، ج ۲۳، ص ۲۹۶.

۱. کتاب را مشتمل بر فضایل، اسامی و انساب و آثار و اعمار و حوادث و عبارات و سخنان ایشان قرار داده تا وسیله‌ای برای نیل به قرب الهی و پیامبر اسلام و دستیابی به رضای الهی باشد. از این رو، آن را *تذکرة الخواص من الأئمة بذکر خصائص الأئمة* نام نهاده است.

۲. ابواب این کتاب، بر اساس عدد معهود در روایات «أئمة اثنا عشر»، به دوازده باب تقسیم شده است.

پوشیده نیست که عبارت سبط در مقدمه که گفته: «... ماجعلته^۱ وسیلة إلى الله، وإلى جدّهم المختار صلّى الله علیه وآله المصطفین الأخیار»، به آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»^۲ و حدیث نبوی مشهور و متواتر ثقلین اشاره دارد؛ حدیثی که در کتاب‌های عالمان مذاهب اسلامی^۳ با مدارک و اسناد، روایت شده است. بنابراین، با توجه نکات فوق، خالی از قوت نیست که سبط در نگارش *تذکرة الخواص* دارای انگیزه‌ای ثواب‌جویانه با رویکردی عاطفی - محبتی بوده باشد.

تذکرة الخواص، کتابی مستقل و یکپارچه در باب امامان شیعه و اهل بیت علیهم‌السلام بوده و با بررسی‌های صورت‌گرفته، بعد از *مطالب السؤل* محمدبن طلحه شافعی (م. ۵۲عق)، دومین کتابی است که در موضوع دوازده امام شیعه از سوی اهل سنت به نگارش درآمده است.

۱. «ما» در این عبارت، مای موصوله است.

۲. مائده، آیه ۳۵.

۳. برای آگاهی بیشتر درباره طرق نقل حدیث ثقلین در منابع اهل سنت، ر.ک: *موسوعة الإمامة*

فی نصوص أهل السنة، ج ۳، ص ۳۲-۵۳.

مرآة الزمان

مرآة الزمان، دیگر کتاب سبط است؛ کتابی نسبتاً مفصل که در زمره تاریخ‌نگاری سال‌شمار محسوب شده و در موضوع تاریخ عمومی نگارش یافته است؛^۱ اما در مجموع، به لحاظ کمی و کیفی، از مهم‌ترین منابع تاریخ اسلام، سیره نبوی، رجال و حدیث برای اهل سنت به شمار رفته است. این امر، در تمجیدهای برخی مورخان متأخر از سبط‌بن‌جوزی که بهره‌های فراوانی از آن برده‌اند، قابل مشاهده است.^۲

از منظر سبط، از آنجا که بیشتر تواریخ، آکنده و آمیخته از اطلاعات و آگاهی‌هایی استوار و ناستوار، منسجم و نامنسجم، سست و ضعیف و قوی و متین بوده و مشحون از مکرراتی است که فاقد هرگونه فایده برای هر شخص جست‌وجوکننده و طالب می‌باشد، از این رو، وی اقدام به نگارش و تدوین مجموعه‌ای تاریخی نمود تا اهداف مندرج در مفاد آیات ۱۰۰^۳ و ۱۲۰^۴ سوره هود را عملی سازد و مجموعه جامعی را پدید آورد.^۵

زمان تألیف دو کتاب

درباره تاریخ شروع و فراغت نویسنده از نگارش دو کتاب مذکور، تاکنون چیزی به دست نیامده است؛ اما با توجه به نکات زیر می‌توان تذکرة الخواص را مقدم بر مرآة الزمان دانست:

۱. برای آگاهی بیشتر، ر.ک: رسول جعفریان، منابع تاریخ اسلام، ص ۲۷۹-۲۸۲.

۲. ر.ک: ابن کثیر، البدایة والنهایة، ج ۱۳، ص ۲۲۶؛ یوسف بن تغری بردی، النجوم الزاهرة فی ملوک

مصر والقاهرة، ج ۷، ص ۳۹؛ عبدالحی الکتانی، فهرس الفهارس، ج ۲، ص ۱۱۳۸.

۳. «ذَٰلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَىٰ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ.»

۴. «وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرٌ لِلْمُؤْمِنِينَ.»

۵. برای آگاهی بیشتر، ر.ک: سبط‌بن‌جوزی، مرآة الزمان، ج ۱، ص ۵-۶.

۱. سال درگذشت سبط با آخرین عناوین موضوعی کتاب *مرآة الزمان* که حوادث سال ۶۵۴ هجری است، تطابق زمانی دارد و به گفته قطب‌الدین یونینی (م. ۷۲۶ ق) در مقدمه‌اش بر *ذیل مرآة الزمان*، وفات سبط در اثنای این سال موجب شده که وقایع این سال ناقص بماند.^۱
۲. کتاب *تذکرة الخواص* از حیث ساختاری و محتوایی کامل بوده و مؤلف توانسته از آغاز تا انجام، آن را به سامان رساند. اضافه‌براین، محققان و نویسندگان در هیچ‌یک از منابع کتاب‌شناسی و یا تاریخ‌نگاری، سخنی بر ناتمام ماندن *تذکرة الخواص* به میان نیاورده‌اند.
۳. یافته حاصل از مقایسه موردی میان داده‌های موردنظر این پژوهش در دو کتاب، حاکی از این حقیقت است که اطلاعات احصاشده مرتبط با امام حسن عسکری علیه السلام را می‌توان در *ذیل* ۱۳ عنوان موضوعی قرارداد. (مطابق جدول *ذیل*) با مقایسه موردی مشخص شد که کتاب *تذکرة الخواص*، تنها ۷ موضوع از این ۱۳ موضوع را در خود جای داده است و حال آنکه *مرآة الزمان* هر ۱۳ موضوع را داراست.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. قطب‌الدین یونینی، *ذیل مرآة الزمان*، ج ۱، ص ۲.

جدول مقایسه‌ای موضوعات گزارش‌های مرآة الزمان و تذکرة الخواص			
ردیف	موضوع گزارش	مرآة الزمان	تذکرة الخواص
۱	نام و نسب	*	*
۲	کنیه و لقب	*	*
۳	سال ولادت و محل تولد	*	*
۴	نام مادر	*	*
۵	توصیف مکان‌های اجتماعی و علمی	محدون بودن	کان سیدا فاضلا
			* کان عالما ثقة
			* حدیث حکم عرق جنب
			* حدیث ایمان ابوطالب
			* حدیث تحریم الخمر
۶	تاریخ وفات و سن ایشان هنگام وفات	*	*
۷	مکان وفات و محل دفن	*	*
۸	اقامه‌کننده نماز بر پیکر ایشان	*	*
۹	نام وصی ایشان	*	*
۱۰	مدت مصاحبت ایشان با پدرشان	*	*
۱۱	مدت امامت	*	*
۱۲	نقش انگشتری حضرت	*	*
۱۳	نام فرزند ایشان	*	*

از مجموع نکات فوق، این نتیجه به دست می‌آید که با توجه به کمیت داده‌ها و اینکه سبط در پایان عمر خویش اشتغال به نگارش *مرآة الزمان* داشته، چنان که قطب‌الدین یونینی (۷۲۶ق) بدان تصریح نموده، بعید به نظر نمی‌نماید که از جهت رتبه زمانی، نگارش *تذکرة الخواص*، مقدم بر *مرآة الزمان* باشد.

گزارش سبط‌بن جوزی در مورد امام حسن عسکری علیه السلام

چنان که پیش‌تر بیان گردید، گزارش‌های سبط‌بن جوزی از امام حسن عسکری علیه السلام را در سیزده عنوان موضوعی دسته‌بندی نمود که از حیث آماری، از کمیت پایینی برخوردار است.^۱ وی در ابتدا با بیان نام و نسب امام عسکری علیه السلام، تبارنامه ایشان را تبیین و از میان القاب ایشان تنها به «عسکری»، و از میان کنیه‌ها به «أبو محمد» اشاره می‌دارد. وی مادر حضرت را با عنوان «أم ولد» معرفی نموده و نام ایشان را سوسن، و در *مرآة الزمان* به گفته‌ای، نام ایشان را عسفان^۲ معرفی می‌کند.^۳ او در ادامه، تاریخ ولادت ایشان را سال ۲۳۱ق و مکان ولادت ایشان را «سُرْمَن رَأی» دانسته^۴ و در گزارش دوم، در ذیل بیان «گفته‌ای»، تاریخ ولادت ایشان را سال ۲۲۰ق بیان داشته است.^۵

۱. به جدول مقایسه موضوعات گزارش‌های *مرآة الزمان* و *تذکرة الخواص* در همین مقاله مراجعه شود.

۲. شایان ذکر است، در هیچ‌یک از کتب تاریخی و رجالی، به چنین نامی دست نیافتیم.

۳. ر.ک: سبط‌بن جوزی، *تذکرة الخواص*، ج ۲، ص ۵۰۱-۵۰۲؛ همو، *مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۷؛ همچنین، ر.ک: مفید، *ارشاد*، ج ۲، ص ۳۱۳.

۴. سبط‌بن جوزی، *تذکرة الخواص*، ج ۲، ص ۵۰۲؛ همو، *مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۷؛ همچنین، ر.ک: خطیب بغدادی، *تاریخ مدینة السلام*، ج ۸، ص ۳۵۳؛ ابوالفرج‌بن جوزی، *المنتظم*، ج ۱۲، ص ۱۵۸.

۵. سبط‌بن جوزی، *مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۸.

تاریخ وفات امام دیگر، موضوعی است که سبط بدان پرداخته و آن را به سال ۲۶۰ ق در زمان خلافت المعتمد علی الله (۲۷۹-۲۵۶ ق) و در سن ۲۹ سالگی دانسته است^۱ و البته همو در گزارش دیگری در *مرآة الزمان*، امام را به هنگام فوت، ۴۰ ساله بیان کرده است.^۲ در گزارش سبط، اقامه کننده نماز بر پیکر مبارک ایشان، ابوعیسی بن المتوکل (م. ۲۷۹ ق)^۳ معرفی گردیده^۴ و محل دفن بدن مطهرشان نیز «سر من رأی» در کنار امام هادی علیه السلام عنوان شده است.^۵ سبط در گزارش خود، مدت امامت امام را پنج سال و چند ماه گزارش کرده است.^۶

۱. همو، *تذکرة الخوایص*، ج ۲، ص ۵۰۳؛ همو، *مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۸؛ همچنین، ر.ک: علی بن حسین مسعودی، *مروج الذهب*، ج ۴، ص ۱۱۲؛ مفید، *ارشاد*، ج ۲، ص ۳۱۳؛ خطیب بغدادی، *تاریخ مدینة السلام*، ج ۸، ص ۳۵۳؛ ابوالفرج بن جوزی، *المنتظم*، ج ۱۲، ص ۱۵۸.
۲. سبط بن جوزی، *مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۸.
۳. محمد بن جعفر المتوکل بن محمد المعتصم بن هارون الرشید، مشهور به «ابوعیسی بن متوکل هاشمی» است. او برادر دو خلیفه عباسی «المعتد بالله» و «الموفق بالله» و معاصر امام حسن عسکری علیه السلام می باشد. در مصادر، او را برترین فرزندان متوکل عباسی از جهت دانش، عقل و دیانت بر شمرده اند و او را صاحب کرسی درس قرآن در دوره خویش خوانده اند. بر اثر سعایت نهبکی در نزد «المعتد بالله» و ترساندن او از آینده حکمرانی اش، با نقشه ای از پیش کشیده شده، ابوعیسی را تحت الحفظ به بغداد فراخوانده و در همان مسیر بغداد توسط دست نشانده خلیفه المعتد بالله به قتل رسانده شد (محمد بن یحیی صولی، *الأوراق*، ج ۳، ص ۱۰۴-۱۰۵؛ ابن عساکر، *تاریخ مدینة دمشق*، ج ۵۲، ص ۲۲۳؛ همچنین، ر.ک: ابن منظور، *مختصر تاریخ مدینة دمشق*، ج ۲۲، ص ۶۸).
۴. مفید، *ارشاد*، ج ۲، ص ۳۲۴؛ کلینی، *کافی*، ج ۲، ص ۶۲۰.
۵. سبط بن جوزی، *مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۸؛ همچنین ر.ک: مفید، *ارشاد*، ج ۲، ص ۳۱۳؛ خطیب بغدادی، *تاریخ مدینة السلام*، ج ۸، ص ۳۵۳؛ ابوالفرج بن جوزی، *المنتظم*، ج ۱۲، ص ۱۵۸.
۶. سبط بن جوزی، *مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۸.

نقش انگشتی امام نیز دیگر گزارش سبط از امام حسن عسکری علیه السلام است که آیه شریفه: «قُلْ مَنْ يَكْلُؤُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَنِ بَلْ هُمْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ مُعْرِضُونَ»^۱ بر روی نگین آن حکاکی شده است؛^۲ اما نویسنده دلیل یا تحلیلی برای این عبارت ارائه نکرده است. مکانت علمی امام، بخش دیگری است که سبط به صورت بسیار موجز بدان پرداخته و با وصف «و کان عالماً ثقةً»^۳ و «و کان سیداً فاضلاً»^۴ از ایشان یاد کرده و به محدث بودن وی از پدران بزرگوارشان اشاره داشته و از مهم ترین مسانید ایشان، به حدیثی در باب خمر^۵ اشاره نموده است.^۶

۱. انبیا، آیه ۴۲.

۲. سبط بن جوزی، *مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۸.

۳. همو، *تذکرة الخواص*، ج ۲، ص ۵۰۵.

۴. همو، *مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۷.

۵. سبط بن جوزی آورده است: «وَأَخْرَجَ لَهُ جَدِّي - رَحِمَهُ اللَّهُ - حَدِيثًا فِي كِتَابِهِ الْمَسْمُومِ بِتَحْرِيمِ الْخَمْرِ نَقَلْتُ هَذَا الْحَدِيثَ مِنْ خَطِّ جَدِّي، وَأَشْهَدُ بِاللَّهِ أَنِّي سَمِعْتُهُ يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عُبَيْدٍ الْبَيْهَقِيَّ يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ الدِّيْنَوْرِيَّ يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ أَحْمَدَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ الشَّيْبَعِيَّ يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ الْعَسْكَرِيَّ يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ أَبِي عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدٍ يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ أَبِي مُحَمَّدًا يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ أَبِي عَلِيٍّ بْنِ مُوسَى الرِّضَا يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ أَبِي مُوسَى يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ أَبِي جَعْفَرًا يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ أَبِي مُحَمَّدًا يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ أَبِي عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ أَبِي عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ، لَقَدْ سَمِعْتُ مُحَمَّدًا رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ جَبْرِيلَ يَقُولُ: أَنَا أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ مِيكَائِيلَ يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ إِسْرَافِيلَ يَقُولُ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ عَلَى اللُّوحِ الْمَحْفُوظِ أَنَّهُ قَالَ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْتُ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ: شَارِبَ الْخَمْرِ كَعَابِدِ وَثْنٍ.» (*مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۸-۴۱۹؛ *تذکرة الخواص*، ج ۲، ص ۵۰۳-۵۰۴؛ همچنین، ر.ک: ابن جوزی، *کتاب المسلسلات*، مخطوط ق ۴ آ)

۶. سبط بن جوزی، *تذکرة الخواص*، ج ۲، ص ۵۰۳-۵۰۴؛ همو، *مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۸-۴۱۹.

البته همو در کتاب *مرآة الزمان* به گزارشی دیگر اشاره کرده که علاوه بر مکانت علمی و فقهی حضرت، امام را محل رجوع، و منزل ایشان را محل آمدو شد مردم معرفی نموده است.^۱ در گزارش دیگری، سبط از پاسخ دادن امام به پرسشی که در ذهن سؤال کننده است، پرداخته و درباره ایمان ابوطالب سخن گفته است که تعجب سؤال کننده را برانگیخته است.^۲ تعداد فرزندان و اسامی آنان، دیگر موضوعی است که سبط بدان پرداخته و تنها از امام دوازدهم شیعیان با نام «محمد» و با سه وصف: «الإمام المنتظر»، «القائم» و «الحجة» به عنوان آخرین امام و تنها فرزند امام عسکری (ع) یاد نموده که به هنگام بیماری منتهی به فوت، ایشان را وصی خویش قرار داده است.^۳

نقد گزارش سبط بن جوزی

الف. نقد عناصر بیرونی

در نقد بیرونی، آنچه مورد مطالعه قرار می گیرد، هویت متن و عناصر بیرون از متن می باشد؛ به این معنا که زیست نامه و شخصیت راوی و گزارش دهنده، صحت انتساب متن

۱. سبط بن جوزی آورده است: «حكى أبو الحسن النَّصیبیُّ قال: خطرَ فی قلبی عَرَقُ الجُنُبِ هل هو طاهر أم لا؟ فأتیتُ إلى باب الإمام أبي محمد الحسن لأسأله، وكان ليلاً، فنمتُ، فلما طلع الفجر خرج من داره، فرآني نائمًا، فأيقظني وقال: إن كان من حلالٍ فنعم، وإن كان من حرامٍ فلا.» (*مرآة الزمان* فی تواریخ الأعیان، ج ۱۵، ص ۴۱۷)

۲. سبط بن جوزی آورده است: «وقال داود بن القاسم: دخلتُ على الإمام أبي محمد الحسن العسکری، وفي خاطري أن أسأله عن إيمان أبي طالب، فابتدأني وقال: إن إيمان أبي طالب كإيمان أهل الكهف، أسراً للإيمان وأظهر الكفر، فاتاه الله أجره مرتين.» (*مرآة الزمان* فی تواریخ الأعیان، ج ۱۵، ص ۴۱۸)

۳. سبط بن جوزی، *تذكرة الخواص*، ج ۲، ص ۵۰۳.

۴. همو، *مرآة الزمان* فی تواریخ الأعیان، ج ۱۵، ص ۴۱۹.

به وی و همچنین منظومه فکری و باور او که تأثیر مستقیمی در کیفیت گزارش‌ها می‌تواند داشته باشد، مورد توجه قرار خواهد گرفت.

در خصوص زیست‌نامه و آثار و گزارش‌های سبط، در بخش نخست این پژوهش، داده‌هایی مرتبط آورده شد؛ اما در ادامه، به مذهب (منظومه فکری و اعتقادی) وی خواهیم پرداخت.

- مذهب سبط بن جوزی

به گواهی منابع، او در ابتدا پیرو مذهب حنبلی بود؛ اما بعدها در اثر مصاحبت و تحت تأثیر فقیه و حاکم شامی، عیسی بن ابی بکر بن محمد بن ایوب، به مذهب حنفی^۱ گرایید.^۲ برخی عالمان متعصب اهل سنت نظیر ذهبی (م. ۷۴۸ق) و یا ابن‌رافع‌السلامی (م. ۷۷۴ق)، به دلیل توجه سبط به فضایل و مناقب اهل بیت (علیهم‌السلام) و به سبب وجود پاره‌ای از داده‌های موجود در کتاب‌هایش، وی را متهم به رفض و تشیع کرده‌اند؛^۳ چنان‌که معلمی نیز بدان تصریح کرده است.^۴ به‌طور مشخص، کتاب تذکرة الخواص بیشترین کانون توجه و سوق اتهامات بر تشیع سبط به شمار می‌رود.

اتهام وی به تشیع به دلایل زیر فاقد استحکام و اتقان لازم بوده و مخدوش می‌باشد:

- صرف ذکر پاره‌ای از فضایل اهل بیت (علیهم‌السلام) در آثار سبط، نمی‌تواند دلیل بر تشیع او باشد؛ چراکه در آثار دیگر بزرگان اهل سنت همچون: ابوحنیفه (م. ۱۵۰ق)، شافعی

۱. قطب‌الدین یونینی، ذیل مرآة الزمان، ج ۱، ص ۳۹-۴۳؛ ابن حجر، لسان المیزان، ج ۶، ص ۳۲۸؛ ابن‌خلکان، وفيات الأعیان ج ۳، ص ۱۴۲؛ ذهبی، تاریخ الإسلام؛ حوادث و وفيات، ص ۶۵۱-۶۶۰.

۲. رک: محسن رنجبر، «معرفی و بررسی کتاب تذکرة الخواص، نگاشته سبط بن جوزی»، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، ش ۳۵، ص ۱۰۳-۱۰۴.

۳. ذهبی، میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۴۷۱؛ ذهبی، سیر اعلام نبلاء، ج ۲۳، ص ۲۹۷؛ ابن رافع سلامی، تاریخ علماء بغداد، ص ۲۳۸.

۴. عبدالرحمن معلمی، التنکیل، ج ۱، ص ۳۳۴.

(م. ۲۰۴ق)، احمد (م. ۲۴۱ق)، نسائی (م. ۳۰۳ق) و دیگران، مواردی این‌چنین یافت می‌شود و کسی قائل به تشیع آنان نشده است.

- از سویی، در گزارش‌های سبط، مناقب و فضایل مخالف با شأن و جایگاه ائمه اطهار و مواردی گزارش غیرمعتبر و ناهمسو با برخی از باورهای امامیه وجود دارد که از سوی شیعیان پذیرفته نبوده و از دیگر سو، وی برخی کرامات و فضایل برای برخی از صحابه ذکر نموده که مورد انکار شیعیان می‌باشد.^۱

- اضافه بر آنچه بیان شد، آثار فقهی سبط در مذاهب فقهی غیرامامیه، گواهی محکم بر آرای فقهی او، به‌ویژه در حوزه حنفی است.

- مهم‌تر از موارد پیشین، اعتراف سبط به انگیزه صرفاً ثواب‌جویانه‌اش در گزارش از فضایل اهل‌بیت علیهم السلام است؛ چنان‌که خود در مقدمه کتاب *تذکرة الخواص* بدان اشاره داشته است.^۲

بنابراین، ادعای تشیع سبط‌بن‌جوزی را به‌راحتی نمی‌توان پذیرفت.

ب. نقد عناصر درونی

۱. روش نویسنده

روش سبط در گزارش از امام حسن عسکری علیه السلام، اختصار و با نیم‌نگاهی به موضوعات، درظاهر گزینش موضوعی را برگزیده است؛ چنان‌که تنها به موضوع احوال شخصی ایشان پرداخته است؛ از قبیل: نام و نسب، القاب، تاریخ و مکان ولادت، تاریخ و مکان وفات، اولاد، فضیلت و مکانت ایشان که جملگی به‌صورت اختصار می‌باشند.

۱. رک: محسن رنجبر، «معرفی و بررسی کتاب *تذکرة الخواص*، نگاشته سبط‌بن‌جوزی»، تاریخ

اسلام در آینه پژوهش، ص ۱۰۵ و ۱۱۱-۱۱۲.

۲. سبط‌بن‌جوزی، *تذکرة الخواص*، مقدمه مؤلف، ج ۱، ص ۱۰۱-۱۰۲.

با توجه به کلیت گزارش سبط، او تنها در مقام توصیف و نقل بوده و از تحلیل دوری جسته است. همو در مواردی نظیر تاریخ تولد و یا تعیین عمر امام، دو نقل متفاوت را ارائه کرده؛^۱ اما هیچ تحلیل و نظری را از خویش ارائه نداده است. آنچه از گزارش او مستفاد است، این احتمال بعید نیست که قولی را که در ابتدا نقل می‌کند، در نظر او معتبر است و قول دومی را که با عبارت «قیل» نقل نموده، به مثابه نظر ضعیف برشمرده است.

۲. منابع سبطین جوزی

روش فنی سبط در گزارش‌های تاریخی، علاوه بر بهره‌مندی از مصادر مکتوب، استفاده از منابع شفاهی هم بوده است؛ چنان که تعابیری مانند: «خبرنا»، «حدثنا»، «أنبأنا»، «قرأت علی»، «سمعت»، «قراءة»، «سماعا»، «اجازة» و «حکى لی بعضُ أشیائنا»، گویای این مطلب هست. او همچنین با عباراتی نظیر: «قال أهل السیر»، «قال علماء السیر»، «اتفق علماء السیر»، «اختلف علماء السیر» و «قال علماء التأویل» و یا با ذکر نام کتاب به همراه ذکر نام نویسنده و یا نویسنده کتاب به‌تنهایی، خواننده را از مصادر و منابع خویش مطلع می‌سازد. برخلاف مطالب فوق، در گزارش سبط از امام حسن عسکری علیه السلام با شیوه بیان اقوال بدون ذکر مصدر مواجه هستیم و نویسنده تنها در سه مورد، از روش استنادی بهره برده که به‌طور مشخص، در یکی تصریح به ذکر مصدر نموده^۲ و در دو مورد دیگر، به قول فرد استناد کرده است.^۳

۱. سبطین جوزی، تذکرة الخواص، ج ۲، ص ۵۰۲؛ همو، مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان، ج ۱۵، ص ۴۱۷ و ۴۱۸؛ همچنین، ر.ک: خطیب بغدادی، تاریخ مدینة السلام، ج ۸، ص ۳۵۳؛ ابوالفرج بن جوزی، المنتظم، ج ۱۲، ص ۱۵۸.

۲. سبطین جوزی، تذکرة الخواص، ج ۲، ص ۵۰۳ و ۵۰۴؛ همو، مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان، ج ۱۵، ص ۴۱۸.

۳. همو، مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان، ج ۲، ص ۴۱۷ و ۴۱۸.

اما از آنجاکه سبط در تدوین و تنظیم گزارش خود در دو کتاب مذکور، از اطلاعات مصادر و منابع مشخصی بهره برده است، از این رو، می‌توان گفت: سبط در گزارش از سرگذشت امام حسن عسکری علیه السلام نیز به همان منابع توجه و التفات داشته است. همچنین، می‌توان با توجه به منابع گزارشی مصرح سبط^۱ در دو کتاب موضوع پژوهش و با فحص و استقصا در منابع مذکور، به سررشته‌های موجود از سوی سبط دست یافت.

پس از جست‌وجو در مصادر مکتوب و مورد استفاده سبط بن جوزی در دو کتاب *مرآة الزمان* و *تذکره الخواص* و انطباق‌سازی محتوا با یافته‌ها، مطالب ذیل حاصل گردید: - با توجه به تصریح سبط به «ذکره جدی» و نام «أبو الفرج ابن الجوزی»، بی‌تردید اولین مصدر مورد توجه او، شخص ابن جوزی و تصانیف او - به‌طور مشخص، کتاب *تحريم الخمر و کتاب المنتظم* - می‌باشد.

- پس از فحص داده‌های مرتبط با امام حسن عسکری علیه السلام، منابع مکتوب مورد استفاده سبط، سه کتاب: *مروج الذهب* تألیف علی بن حسین مسعودی (م. ۳۴۶ق)، *الإرشاد* نگاشته شیخ مفید (م. ۴۱۳ق) و *تاریخ مدینة السلام* خطیب بغدادی (م. ۴۶۳ق) است. شایسته یادآوری است، در هیچ‌یک از گزارش‌های سبط از زندگانی امام حسن عسکری علیه السلام، نشانی از تعبیری که دال بر بهرگیری از منابع شفاهی باشد، مشاهده نگردید. از این رو، احتمال اینکه او در این بخش، از منابع شفاهی بهره‌ای نبرده باشد، تقویت می‌گردد.

۳. نقد محتوای گزارش سبط بن جوزی

- نقد کلی گزارش سبط بن جوزی
سبط بن جوزی عالمی سنی است؛ اما همان‌گونه که خود در مقدمه *تذکره الخواص* عنوان کرده، به گزارش از اخبار و فضایل امامان شیعه اهتمام داشته است؛ تا آنجاکه کتابی مستقل در این باره پدید آورده است؛ ولی نباید از نظر دور داشت که با توجه به آنچه از

۱. منظور، دو کتاب *تحريم الخمر و المنتظم* ابن جوزی است.

گزارش سبط پیرامون امام حسن عسکری علیه السلام در دو کتاب *تذکره الخواص* و *مرآة الزمان* مطرح گردید، گزارش‌های او، در دو محور کمیت و کیفیت، قابل نقد و اشکال هست؛ زیرا با نگاه به سایر گزارش‌های تاریخی سبط، متأسفانه گزارش او از امام حسن عسکری علیه السلام از حجم پایینی برخوردار بوده و این بدان معناست که او نگاه جامعی در گزارش اخبار مرتبط با امام حسن عسکری علیه السلام نداشته است؛ هرچند نباید احتمال فقدان یا کمبود گزارش در نزد وی را نادیده انگاشت.

از سوی دیگر، کیفیت گزارش سبطبن جوزی در این بخش نیز با چالشی جدی روبه‌روست؛ چنان‌که از سویی، اکثر گزارش‌های او در این بخش، برخلاف روش اصلی وی در آثارش، فاقد ذکر مصدر است و از دیگر سو، فاقد جامعیت موضوعی است. به بیان دیگر، زوایای مختلف زندگی امام حسن عسکری علیه السلام در گزارش سبط مورد غفلت واقع شده است. موضوعاتی نظیر: همسر یا همسران در ریزموضوعات، احوال شخصی، سیره خانوادگی، سیره اجتماعی، سیره سیاسی و به عبارتی، مناسبات ایشان با دستگاه خلافت و برعکس، و به‌طور مشخص مسئله حصر و حبس امام از سوی حکومت وقت، از جمله موارد جامانده در گزارش سبط است؛ درحالی‌که برخی مصادر و منابع (برای نمونه *الإرشاد* شیخ مفید) که سبط در نگارش تاریخ در پیش رو داشته و از آن بهره برده، حاوی موضوعات فوق‌الذکر است. البته نباید از نظر دور داشت که شاید حساسیت‌های مذهبی و سیاسی، بر کیفیت گزارش وی مؤثر بوده است.

- نقد سندی

* حدیث ایمان ابوطالب علیه السلام

سبطبن جوزی، روایتی درباره ایمان ابوطالب علیه السلام و پاسخ امام حسن عسکری علیه السلام به آن را از طریق فردی به نام داوودبن قاسم و بدون ذکر منبع خود نقل می‌کند. جالب اینکه سبط در استناد این نقل از طریق داوودبن قاسم از امام حسن عسکری علیه السلام متفرد می‌باشد؛ چراکه

در سایر مصادر روایی، این گزارش با تفاوت واژگان، آن هم از طریق غیر داوود بن قاسم و به نقل از امام صادق علیه السلام روایت شده است.^۱

گفتنی است، آنچه گزارش سبط را تقویت می‌نماید، شرح حال خود داوود بن قاسم می‌باشد؛ زیرا او از اصحاب چهار امام، یعنی حضرت: رضا، جواد، هادی و حسن عسکری علیهم السلام بوده و همین مصاحبت وی با امام و وجاهت و توثیق او در مصادر رجالی، درستی این گزارش را تقویت می‌کند.^۲

* حدیث حکم عرق جنب

در موضوع حدیث طهارت عرق جنب، باید گفت: سبط بن جوزی مصدر استنادی خویش برای این نقل گزارش را فردی به نام «نصیبی» ذکر نموده؛ اما شایسته است در انتساب این نقل به نصیبی و تشخیص او، تأمل نمود؛ چراکه در نسخه چاپی *مرآة الزمان*، محقق کتاب با تصریح بر نسخ متعدد خطی در دست تحقیق خویش، نقل‌کننده را «ابوالحسن النصیبی» ذکر نموده است؛ اما میلانی در کتاب *شرح منهج الکرامه فی معرفه الإمامه* با تصریح بر قرائت نسخه خطی دیگری از *مرآة الزمان*، نقل‌کننده آن را

۱. کلینی، کافی، ج ۲، ص ۴۶۲؛ صدوق، *أمالی*، ص ۶۱۵؛ فخار بن معد موسوی، *ایمان اَبی طالب (الحجة علی الذاهب إلی کفر اَبی طالب)*، ص ۸۳.
 ۲. داوود بن قاسم بن إسحاق بن عبدالله بن جعفر بن اَبی طالب، با کنیه اَبوهاشم جعفری، از نوادگان عبدالله بن جعفر و از تفقات و بزرگان اصحاب در نزد امامان علیهم السلام بود. او توفیق مصاحبت از امام رضا علیه السلام تا امام حسن عسکری علیه السلام و حتی امام زمان علیه السلام را داشت. شیخ طوسی در *رجال* خود، او را از اصحاب: امام رضا، امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری علیهم السلام برشمرده است. برای مطالعه بیشتر، ر.ک: نجاشی، *رجال*، ص ۱۵۶، ش ۴۱۱؛ محمد بن عمر کشی، *إختیار معرفه الرجال (رجال کشی)*، ج ۲، ص ۸۴۱، ش ۱۰۸۰؛ طوسی، *رجال*، ص ۳۷۵، ش ۵۵۵۳؛ همچنین، ر.ک: جعفر سبحانی تبریزی، *موسوعة طبقات فقهاء*، ج ۳، ص ۲۴۳، ش ۹۱۰.

حسن نصیبی دانسته و در هامش آن، برای او شرح حالی از کتاب *لسان المیزان* ابن حجر عسقلانی آورده است؛ چنان که وی او را الحسن بن ابراهیم العلوی النصیبی و از ذریه اسحاق بن جعفر الصادق معرفی کرده و ابوالفضل الشیبانی (م. ۳۸۷ق) نیز وی را در زمره برجستگان شیعه برشمرده که نگاشته‌ای با عنوان *فی طرق حدیث التمدیر تصنیف* نموده است.^۱

* حدیث تحریم خمر

سبط بن جوزی با اینکه مصدر گزارش خود در موضوع حدیث خمر را کتاب *تحریم الخمر* ابوالفرج ابن جوزی (م. ۵۹۷ق) با سندی متصل به امام حسن عسکری علیه السلام معرفی نموده، اما باز هم او در نقل این روایت، متفرد می‌باشد. البته او به نقل از جدّ خویش با تکیه بر کلام فضل بن دکین (م. ۲۱۸ق)، به توثیق سند روایت پرداخته و آن را نقلی صحیح و ثابت دانسته که عترت طیبه طاهره آن را روایت کرده‌اند.^۲

- نقد دلالی

* تاریخ و مکان ولادت امام

او در مورد تاریخ ولادت امام، مختار خود را سال ۲۳۱ق در سامرا دانسته^۳ و در ادامه، با تکیه به قولی شاذ، سال ۲۲۰ق را هم بیان نموده است.^۴ این گزارش او از تاریخ ولادت امام، مطابق گزارشی است که در سایر منابع عامه نظیر: خطیب بغدادی (م. ۴۶۳ق)^۵،

۱. ابن حجر عسقلانی، *لسان المیزان*، ج ۲، ص ۱۹۱.

۲. سبط بن جوزی، *تذکره الخواص*، ج ۲، ص ۵۰۴.

۳. همان، ص ۵۰۲؛ همو، *مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۷.

۴. همو، *مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۸.

۵. خطیب بغدادی، *تاریخ مدینة السلام*، ج ۸، ص ۳۵۳.

ابن جوزی (م. ۵۹۷ق)^۱، ابن طلحه شافعی (م. ۶۵۲ق)^۲ و ابن خلکان (م. ۸۱۱ق)^۳ مورد تصریح قرار گرفته است.

به نظر می‌رسد، نویسنده کتاب *تاریخ أهل البيت نقلاً عن الأئمة*^۴ (م. ۳۲۵ق) و *تاریخ مدینه السلام*^۵ (م. ۴۶۳ق)، اولین گزارش کنندگان این تاریخ بوده‌اند. نکته حایز اهمیت اینکه سند گزارش، در مصدر اول به فاریابی (زنده در ۲۵۰ق)^۶ و در گزارش خطیب به سهل بن زیاد (زنده در ۲۵۵ق) ختم شده که در کتب رجالی، «فاریابی» فردی ناشناس^۸ و

۱. ابوالفرج بن جوزی، *المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک*، ج ۱۲، ص ۱۵۸.

۲. کمال‌الدین بن طلحه، *مطالب السؤل*، ص ۳۰۹.

۳. ابن خلکان، *وفیات الأعیان*، ج ۲، ص ۹۴.

۴. ابن ابی الثلج بغدادی و دیگران، *تاریخ أهل البيت نقلاً عن الأئمة*، ص ۸۷.

۵. این اثر، در منابع به افراد مختلفی نسبت داده شده که ضمن *مجموعه نفیسه فی تاریخ الأئمة* انتشار یافته است؛ اما جناب آقای محمدرضا حسینی جلالی، این کتاب را با تحقیقی قابل اعتنا، به صورت مجزا منتشر نموده است. او به درستی معتقد است از آنجاکه گزارش‌های این کتاب از امامان *علیهم‌السلام* در دوره‌های مختلف و از طریق متعدد نقل شده، می‌توان گفت این کتاب مؤلف واحدی نداشته و انتساب آن به فردی معین، خالی از قوت می‌باشد (ر.ک: ابن ابی الثلج بغدادی و دیگران، *تاریخ أهل البيت نقلاً عن الأئمة*، مقدمه تحقیق، ص ۵۱-۵۸).

۶. خطیب بغدادی، *تاریخ مدینه السلام*، ج ۸، ص ۳۵۳.

۷. احمد بن محمد فاریابی. «فاریابی» منسوب به فاریاب است. در فارسی، فاریاب شهری در خراسان بزرگ است و گاهی در مصادر، با تعبیری چون «الفیریابی» و «الفریابی»، از این نسبت یاد می‌شود (ابوسعید سمعانی، *الأنساب*، ج ۴، ص ۳۳۷).

۸. احمد بن عبدالله الفریابی که برخی از مصادر، فاریابی هم خوانده شده، از روایان اصحاب حدیث امامیه شناخته شده است. با وجود اینکه نام او در سندهای روایات، مکرر ذکر شده، اما فاقد شرح حال در منابع رجالی می‌باشد.

«سهل بن زیاد» نیز ضعیف^۱ به شمار آمده است.^۲ بنابراین، تاریخ ۲۳۱ هجری دارای خدشه و ایراد و قابل اعتماد نیست. این در حالی است که تاریخ ولادت و مکان امام در الإرشاد به عنوان یکی از مصادر سبط، سال ۲۳۲ق در شهر مدینه تصریح شده است.^۳ این نکته، مایه شگفتی است که سبط هیچ اشاره‌ای بدان ننموده است؛ درحالی که می‌توانست در کنار اقوال ۲۳۱ و ۲۲۰ق، بدان اشاره نماید.

شایان ذکر است، گزارش شیخ مفید و نظایر او، در برابر دیگر گزارش‌ها، از دقت بیشتری برخوردار است؛ چراکه در این گزارش به جزئیات بیشتری توجه شده و علاوه بر

اگرچه برخی از محققان، به گزارش از فواد سزگین، شرح حال کوتاهی برای «احمد فاریابی» به نقل از تذکرة الحفاظِ ذهبی و تهذیب التهذیب ابن حجر آورده است (ابن ابی الثلج بغدادی و دیگران، تاریخ أهل البيت تقلاً عن الأئمة عليهم السلام، مقدمه محقق، ص ۵۳-۵۴؛ فواد سزگین، تاریخ التراث العربی؛ العلوم الشرعیة، ج ۱، ص ۳۲۲؛ همچنین، رک: آقازرگ طهرانی، الذریعة، ج ۴، ص ۴۷۴؛ محسن امین، أعیان الشیعة، ج ۳، ص ۱۴۶)، اما این پژوهش، پس از فحص و جست‌وجوی بسیار در تهذیب التهذیب و تذکرة الحفاظ و همچنین دیگر منابع رجالی، به شرح حالی برای «احمد بن محمد الفاریابی» دست نیافت.

۱. ابوسعید سهل بن زیاد الآدمی الرازی، در نزد منابع رجالی از اصحاب امامان: جواد، هادی و حسن عسکری عليهم السلام بوده و به گفته نجاشی، او فردی ضعیف و غیر قابل اعتماد است و شواهدی بر غلو او موجود می‌باشد؛ چنان‌که شیخ طوسی نیز بدان معترف است (احمد بن خالد برقی، الرجال، ص ۵۹ و ۶۰؛ نجاشی، فهرست اسماء مصنفی الشیعة، ص ۱۸۵؛ طوسی، رجال، ص ۳۷۶ و ۳۸۷؛ همو، الفهرست، ص ۱۴۲؛ ابن الغضائری، رجال، ص ۶۷-۶۸؛ همچنین رک: خوئی، معجم رجال حدیث، ج ۹، ص ۳۵۴).

۲. رک: یداله مقدسی، بازپژوهی تاریخ ولادت و شهادت امامان عليهم السلام، ص ۵۱۹.

۳. مفید، ارشاد، ج ۲، ص ۳۱۳؛ همچنین، رک: کلینی، کافی، ج ۲، ص ۶۱۳؛ اربلی، کشف الغمّة، ج ۴، ص ۵۸، به نقل از مفید.

سال و مکان ولادت، ماه تولد را نیز ذکر کرده است؛ درحالی‌که در گزارش سبط چنین نمی‌باشد.

* نام مادر

سبط در گزارش خود، مادر امام را کنیزی به نام «سوسن» معرفی نموده است و در ادامه، از ایشان با نام «عسفان» یاد کرده است؛^۱ حال آنکه در هیچ‌یک از مصادر تاریخی و سرگذشت‌نگاری، چنین اسمی یافت نگردید. در منابع، اسامی دیگری نظیر: «حدیث»، «سوسن» یا «سوسن المغربیه»، «شکل الثوبیه»، «سوسن»^۲، «سمانه» یا «اسماء»، برای ایشان ذکر شده است.^۳

نتیجه

با توجه به محتویات گزارش سبط‌بن‌جوزی، می‌توان گفت:

۱. کتاب *تذکره‌الخواص* از حیث تاریخ نگارش، مقدم بر کتاب *مرآة‌الزمان* می‌باشد.^۴
۲. تعداد داده‌های مرتبط با شرح حال امام، بسیار اندک و از کمیت پابینی برخوردار است. مجموعه گزارش‌های سبط، در ذیل ۱۳ عنوان موضوعی است که کتاب *تذکره‌الخواص*، تنها ۷ موضوع را آن را پوشش داده و حال آنکه *مرآة‌الزمان*، هر ۱۳

۱. سبط‌بن‌جوزی، *مرآة‌الزمان فی تواریخ الأعیان*، ج ۱۵، ص ۴۱۷.

۲. در برخی از نسخه‌های کتاب *دلائل الإمامة*، «منغوسة» ثبت شده است (ر.ک: طبری، *دلائل الإمامة*، ص ۴۲۴).

۳. مفید، *الإرشاد*، ج ۲، ص ۳۱۳؛ کلینی، *کافی*، ج ۲، ص ۶۱۳؛ جریرین رستم طبری، *دلائل الإمامة*، ص ۴۲۴؛ یوسف‌بن‌حاتم شامی، *الدر النظیم فی مناقب الأئمة*، ص ۷۳۷؛ ابن‌ابی‌الثلج بغدادی و دیگران، *تاریخ أهل‌البيت تقلاً عن الأئمة*، ص ۱۲۴.

۴. به مبحث «زمان تألیف دو کتاب» در همین پژوهش مراجعه گردد.

موضوع را داراست. نام و نسب و نام مادر، کنیه و لقب، سال و محل تولد و سال وفات و سن آن حضرت و نام فرزندان ایشان و نیز حدیث تحریم خمر، از موضوعات مشترک است و برخی القاب مانند: کان سیداً فاضلاً، نام وصی ایشان، مکان وفات و محل دفن، اقامه کننده نماز بر پیکر آن حضرت، نقش انگشتر، مدت همراهی با پدر، مدت امامت و دو حدیث درباره ایمان ابوطالب و حکم عرق جنب، از مواردی هستند که در کتاب *مرآة الزمان* آمده و در *تذکرة الخواص* بدان اشاره نشده است (مطابق جدول مقایسه‌ای موضوعات). این موضوع، بیانگر آن است که او تا پایان عمر، به تدوین کتاب *مرآة الزمان* اشتغال داشته است.

۳. از جهت کیفی، سبط تنها بخشی از داده‌های مرتبط با زندگی شخصی امام، آن هم منحصر در ریزموضوعاتی نظیر: نام و نسب، نام مادر، سال و مکان ولادت، تاریخ وفات و مکان آن و نقش انگشتری ایشان را ارائه کرده است. (مطابق جدول مقایسه‌ای موضوعات)

۴. سبطین جوزی، موضوعات دیگری از زندگانی امام، همانند: سیره سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایشان و دیگر فروع مرتبط با زندگی آن حضرت را مورد توجه قرار نداده است.

۵. اگرچه سبطین جوزی به فضیلت علمی امام عسکری علیه السلام توجه کرده، اما بسیار محدود بوده و اشاره گونه از آن گذشته است. او تنها با ذکر سه حدیث: حکم عرق جنب، تحریم خمر و ایمان ابوطالب، به گوشه‌ای از هندسه دانشی و فضیلتی امام اشاره کرده است.

منابع

١. قرآن کریم.
٢. ابن ابی الثلج بغدادی و دیگران، ١٤١٠ق، تاریخ أهل البيت نقلا عن الأئمة (عليهم السلام)، تحقیق: محمدرضا جلالی حسینی، قم، آل البيت (ع).
٣. ابن تغری بردی، یوسف، بی تا، النجوم الزاهرة فی ملوک مصر والقاهرة، مصر، وزارة الثقافة والإرشاد القومي.
٤. ابن جوزی، ابوالفرج، المسلسلات، مخطوط، نرم افزار المكتبة الشاملة.
٥. —، ١٤١٢ق، المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک، تحقیق: محمد عبدالقادر، بیروت، دار الکتب العلمية.
٦. ابن حجر عسقلانی، ٢٠٠٢م، لسان المیزان، تحقیق: عبدالفتاح أبوغدة، دار البشائر الإسلامية.
٧. ابن خلکان، شمس الدین، ١٣٩٠ق، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، تحقیق: احسان عباس، بیروت، دار الصادر.
٨. ابن رافع سلامی، ١٤٢٠ق، تاریخ علماء بغداد المسمى منتخب المختار، تحقیق: عباس العزاوی، الدار العربية للموسوعات.
٩. ابن طلحه، کمال الدین، بی تا، مطالب السؤول فی مناقب آل الرسول، تحقیق: ماجد بن احمد عطية.
١٠. ابن الغضائری، احمد بن الحسين، ١٤٢٢ق، رجال ابن الغضائری، تحقیق: محمدرضا حسینی جلالی، قم، دار الحديث.
١١. ابن کثیر، أبو الفداء، ١٤٠٨ق، البداية و النهاية، تحقیق: علی شیری، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
١٢. ابن منظور، ١٤٠٢ق، مختصر تاریخ مدینه دمشق، تحقیق: روحية نحاس و...، دمشق، دار الفكر.
١٣. اربلی، علی بن عیسی، ١٤٣٣ق، كشف الغمة فی معرفة الائمة، تحقیق: آل کوثر، بیروت، مجمع جهانی اهل بیت.
١٤. —، ١٣٨١ق، كشف الغمة فی معرفة الائمة، تحقیق: رسولی محلاتی بنی هاشمی، تبریز.
١٥. امین، سید محسن، بی تا، اعیان الشیعة، تحقیق: حسن امین، بیروت، دار التعارف.

۱۶. برقی، احمد بن خالد، ۱۳۴۲ش، الرجال، مقدمه: جلال الدین ارموی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۷. جعفریان، رسول، ۱۳۹۳ش، منابع تاریخ اسلام، تهران، نشر علم.
۱۸. جمعی از نویسندگان، ۱۳۶۹ش، دانشنامه بزرگ اسلامی، ج ۳، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۱۹. خوئی، ابوالقاسم، ۱۴۱۳ق، معجم رجال الحديث وتفصیل طبقات الرواة، چاپ پنجم.
۲۰. ذهبی، شمس الدین، ۱۴۰۷ق، تاریخ الاسلام، تحقیق: عبدالسلام تدمری، بیروت، دار الکتب العربی.
۲۱. —، ۱۴۰۵ق، سیر اعلام النبلاء، تحقیق: شعیب أرنؤط، مؤسسة الرسالة.
۲۲. رنجبر، محسن، دی ماه ۱۳۹۷ش، «تحلیل و نقد شیوه و رویکرد تاریخ نگاری سبط بن جوزی در گزارش واقعه عاشورا بر اساس کتاب تذکرة الخواص»، پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه های علوم انسانی، دوره ۱۸، ش ۱۰، پیاپی ۶۲.
۲۳. —، ۱۳۹۲ش، «معرفی و بررسی کتاب تذکرة الخواص، نگاشته سبط بن جوزی»، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، سال دهم، شماره دوم، پیاپی ۳۵، پاییز و زمستان.
۲۴. سبحانی تبریزی، جعفر، ۱۴۱۸ق، موسوعة طبقات فقهاء، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۲۵. سبط بن جوزی، ۱۴۳۳ق، تذکرة الخواص من الائمة بذكر خصائص الائمة، تحقیق: حسین تقی زاده، مجمع جهانی اهل بیت.
۲۶. —، بی تا، مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان، تحقیق: فادی المغربي، دمشق، الرسالة العالمية.
۲۷. سزگین، فؤاد، ۱۴۱۱ق، تاریخ التراث العربی: العلوم الشرعية، ریاض، جامعه محمد بن سعود.
۲۸. سمعانی، ابوسعید، ۱۳۸۲ق، الأنساب، تحقیق: عبدالرحمن معلمی و غیره، حیدرآباد دکن، مجلس دائرة المعارف عثمانیة.
۲۹. شامی، یوسف بن حاتم، ۱۴۲۰ق، الدر النظیم فی مناقب الائمة، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
۳۰. صدوق، محمد بن علی، ۱۳۷۶ش، آمالی، تهران، کتابچی.
۳۱. صولی، محمد بن یحیی، ۲۰۰۴م، الأوراق، تحقیق: ج. هیورث. دن، لبنان، شركة الأمل.

٣٢. طبری، جریر بن رستم، ١٤١٣ق، دلائل الإمامة، قم، بعثت.
٣٣. طوسی، محمد بن حسن، ١٤١٥ق، رجال طوسی، تحقیق: قیومی اصفهانی، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
٣٤. —، ١٤١٧ق، الفهرست، قم، مؤسسه نشر فقاها.
٣٥. طهرانی، آقابزرگ، ١٤٠٣ق، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، بیروت، دار اضاواء.
٣٦. کتانی، عبدالحی، ١٩٨٢م، فهرس الفهارس والأثبات ومعجم المعاجم والمشیخات والمسلسلات، تحقیق: إحسان عباس، بیروت، دار الغرب الإسلامی.
٣٧. کشی، محمد بن عمر، ١٤٠٤ق، إختیار معرفة الرجال (رجال کشی)، تحقیق: مهدی رجائی، قم، مؤسسه آل البيت.
٣٨. کلینی، محمد بن یعقوب، ١٤٢٩ق، کافی، قم، دار الحدیث.
٣٩. مسعودی، علی بن حسین، ١٤٠٤ق، مروج الذهب، قم، دار الهجرة.
٤٠. معلمی، عبدالرحمن، ١٤٠٦ق، التتکیل بما فی تأنیب الکوثری من الأباطیل، المكتب الإسلامی الثانية.
٤١. مفید، محمد بن محمد، ١٤١٣ق، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، تحقیق: مؤسسه آل البيت (ع)، قم، کنگره شیخ مفید.
٤٢. مقدسی، شهاب الدین، ١٩٧٤م، ذیل الروضتین، بیروت، دار الجیل.
٤٣. مقدسی، بداله، باز پژوهی تاریخ ولادت و شهادت امامان (ع)، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
٤٤. موسوی، فخار بن معد، ١٤١٠ق، ایمان أبی طالب (الحجة علی الذاهب إلى كفر أبی طالب)، قم، دار سید الشهداء للنشر.
٤٥. میلانی، علی، ١٤٢٨ق، شرح منهاج الكرامة فی معرفة الإمامة، قم، مرکز الحقائق الإسلامیة.
٤٦. نجاشی، احمد بن علی، ١٤٠٧ق، فهرست أسماء مصنفي الشيعة (رجال نجاشی)، تحقیق: موسی شبیری زنجانی، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
٤٧. یونینی، قطب الدین، ١٣٧٤ق، ذیل «مرآة الزمان»، دائرة المعارف العثمانیة، حیدرآباد دکن.